

Spinoza en de radicale verlichting

Het boek *Radical Enlightenment* van Jonathan Israel is in de eerste plaats een frontale aanval op het verlichtingsonderzoek van de afgelopen veertig jaar, waarin zó veel uiteenlopende ‘verlichtingen’ werden geïdentificeerd, dat we vergeten zijn waar het in die verlichting werkelijk om draaide.

En dát is, aldus Israel, betrekkelijk eenvoudig: de verlichting was namelijk wel degelijk één coherent programma. Het was bovendien een wezenlijk filosofisch programma, want in de zeventiende en de achttiende eeuw was de filosofie nu eenmaal nog de discipline bij uitstek waarin alles wat er in het denken van mensen werkelijk toe deed, in zijn meest geconcentreerde vorm samen kwam. Bovendien werd met dat programma de grondslag gelegd van wat wij ook vandaag de dag nog ervaren en begrijpen als ‘de moderniteit’. Want in de verlichting werd voor het eerst voor principiële tolerantie gepleit, voor emancipatie van alle burgers, werd voor het eerst betoogd dat alle mensen wezenlijk gelijkwaardig

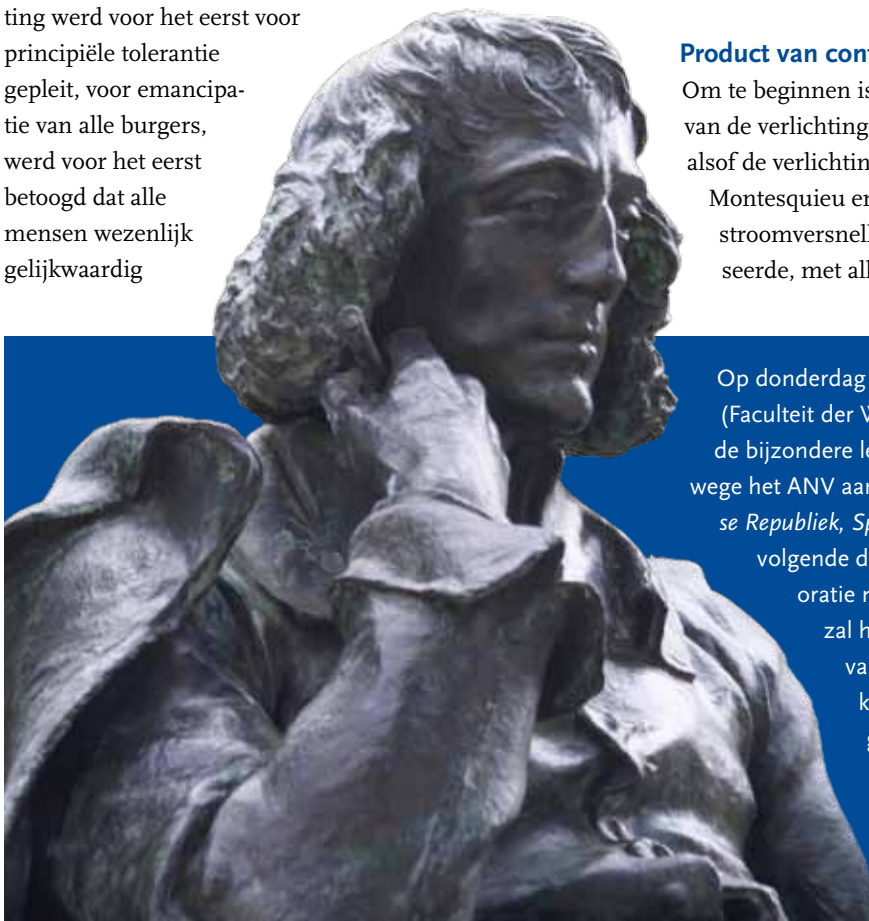
zijn, werd een seculiere, rationele moraal ontwikkeld en werd bovendien de gedachte gelanceerd dat de democratie de beste staatsvorm is.

Israel gaat nog verder. Hij meent zelfs de auteur van dat programma te kunnen identificeren. Dat was volgens Israel namelijk Benedictus de Spinoza (1632-1677), de eerste Europese filosoof die een volledig seculiere, rationele moraalfilosofie onder woorden bracht, die vóór tolerantie was enzovoort. Daarmee zette hij de recente geschiedschrijving van de verlichting volledig op zijn kop.

Product van continentaal rationalisme

Om te beginnen is er het probleem van de chronologie van de verlichting: doorgaans wordt het voorgesteld alsof de verlichting gematigd begon, bij Bayle, Locke, Montesquieu en de jonge Voltaire, rond 1750 in een stroomversnelling raakte en vervolgens radicaliseerde, met alle gevolgen van dien.

Op donderdag 18 maart 2010 zal prof. dr. Wiep van Bunge (Faculteit der Wijsbegeerte, Erasmus Universiteit Rotterdam) de bijzondere leerstoel aan de Vrije Universiteit Brussel vanwege het ANV aanvaarden met zijn inaugurele les *De Nederlandse Republiek, Spinoza en de radicale verlichting*. De drie daarop volgende donderdagen zullen de drie onderdelen van zijn oratie nader worden uitgewerkt. In deze collegereeks zal het dus niet gaan om de bijzondere betekenis van de Nederlandse Republiek voor de schilderkunst, de economische geschiedenis of de geschiedenis van de zeevaart. Ditmaal wordt de Nederlandse bijdrage aan de geschiedenis van de filosofie voor het voetlicht gebracht. Het werk van Jonathan Israel dient als uitgangspunt.

Standbeeld van Spinoza aan de Paviljoensgracht in Den Haag

Nee, zegt Israel, het begint al meteen radicaal, bij Spinoza, en tot pakweg 1700 vindt dat radicale voorbeeld overal in Europa clandestien navolging, waarna de felheid juist afneemt. Wanneer d'Holbach en Rousseau aan de vooravond van de Franse Revolutie weer radicaliseren, keren zij eigenlijk terug naar de oorspronkelijke inzet van de verlichting. En dat betekent, zegt Israel, dat we ook altijd op de verkeerde plek hebben gezocht toen we de geboorteplaats van de verlichting wilden vinden. Die is namelijk niet op de as Parijs-Londen ontstaan, dus niet wanneer Voltaire Locke en Newton begint te lezen, maar in Holland, te midden van de eerste, avontuurlijke aanhangers van René Descartes (1596-1650).

De verlichting is dus niet het resultaat van de import van Engelse ideeën op het continent, maar het product van continentaal rationalisme zelf. Een van de meer omstreden elementen van Israels reconstructie van de verlichting is dan ook dat hij de rol van Locke, Newton en de Royal Society ernstig relativeert. Want, zo luidt zijn these, deze Britse beweging was uit op harmonie tussen rede en geloof, tussen filosofie en theologie, terwijl het in werkelijkheid van meet af aan oorlog was tussen wetenschap en godsdienst.

Ideeën opnieuw onder de loep genomen

De bijdrage van Jonathan Israel heeft het hele debat over de verlichting een formidabele impuls gegeven. Dat het tijd werd om ons weer op de ideeën van de verlichting te storten, nadat lang hoofdzakelijk verlichte 'praktijken' onder de loep waren genomen, daar zijn inmiddels veel collega's van overtuigd. Rond de laatste eeuwwisseling was Israel ook bepaald niet de enige die weer over de verlichting begon te schrijven. Plotseling regende het boeken, opnieuw werd geprobeerd een synthetische visie op deze héle beweging te formuleren, maar niet één van die boeken heeft zo veel ophef veroorzaakt als het zijne. Er is inmiddels ook een vervolg verschenen, getiteld *Enlightenment Contested*.

Individuele rechten

In de colleges zal verder uitgebreid worden ingegaan op de kritiek op *Radical Enlightenment*. Was Spinoza gedurende de achttiende eeuw werkelijk nog zo populair als Israel ons voorhoudt? Zeker voor de Republiek, maar ook

voor Engeland lijkt dat een wel erg boude stelling en het is nog maar de vraag of wat in het achttiende-eeuwse Frankrijk *spinozisme* wordt genoemd (bijvoorbeeld door Diderot), veel met Spinoza te maken heeft. En kun je het gezag van met name Newton wel zó sterk relativeren als Israel dat doet? Bovendien: het beeld dat Israel schetst van Spinoza's filosofie is op zijn zachtst gezegd eenzijdig. Hij maakt van Spinoza inderdaad een protomaterialist, een voorloper van La Mettrie, Diderot en d'Holbach, maar met name op zijn evaluatie van Spinoza's godsdienstfilosofie valt wel wat aan te merken.

Het is waar dat Spinoza's eigen filosofie voorziet in wat je een seculiere heilsweg zou kunnen noemen, maar dat wil nog niet zeggen dat hij in laatste instantie de geopenbaarde religie verwerpt. Daarbij komt nog dat je in Spinoza's filosofie – hoe briljant die ook is – niet alles vindt. Eén notie die ontbreekt en die cruciaal is voor het uitbreken van de grote verlichte revoluties aan het eind van de achttiende eeuw, is de notie van individuele rechten. Uit naam waarvan je op de barricaden klimt. Spinoza heeft niet zoveel met de 'rechten' van het individu. Recht is voor hem vooral een kwestie van macht. En *goed* en *kwaad* bestaan niet echt, volgens Spinoza: wat ons goed uitkomt noemen we *goed* en wat ons hindert, noemen we *slecht*. Dat is niet cynisch, bij Spinoza getuigt het vooral van realisme. Maar revolutionair is het in elk geval niet.

Zelfkritiek

Tot slot een meer filosofische observatie: volgens Israel is die radicale verlichting vooral een goed idee. Dat is natuurlijk zijn goed recht, maar vooral zijn identificatie van die radicale verlichting met de moderniteit is problematisch. In het beeld dat Israel schetst van de radicale verlichting, ontbreekt namelijk één cruciaal element: zelfkritiek, scepsis, de bereidheid een standpunt te heroverwegen. Het punt is dat Spinoza's filosofie voor die scepsis nu eenmaal geen ruimte biedt. Anders dan bijvoorbeeld Descartes nam Spinoza de *sceptical challenge* niet serieus. Spinoza is volstrekt overtuigd van het absolute gelijk van zijn eigen filosofie, terwijl voor de westerse moderniteit zelfkritiek essentieel is. ←